

FODOR PÁL

SZULTÁN, BIRODALMI TANÁCS, NAGYVEZÍR

Változások az oszmán hatalmi elitben
és a nagyvezíri előterjesztés kialakulása

A *telhisz* szó eredeti jelentése „összefoglalás”, „kivonatolás”. Államigazgatási műszóként többnyire (de nem kizárólag) azoknak a beadványoknak a megjelölésére szolgált, amelyeket a nagyvezír terjesztett a szultán elé.

A nagyvezíri *telhisz* nem tartozik az oszmanisztikai kutatások kedvenc témái közé. Ha eltekintünk attól az egy kézen megszámolható szövegkiadástól, amelynek bevezetőjében futó ismertetést találunk róla, akkor elmondhatjuk, hogy e fontos irattípusról mindaddig egyetlen önálló tanulmány született: Suraiya Faroghi 1967-ben írt doktori disszertációja.¹

A *telhiszekkel* kapcsolatos számos kérdés közül azonban ő is csak hárommal foglalkozott részletesen:

1. a *telhiszek* diplomatikai elemzésével
2. datálási problémáival és
3. azzal, hogy a rendelkezésére álló *telhisz-gyűjteményekből* adatokat gyűjtött a nagyvezír hivatali működésére.

Amikor egy amerikai-magyar kutatási program keretében a *telhisszel* kezdtem foglalkozni, hamar kitűnt, hogy nemcsak az eddig vizsgált területeken van lehetőség továbblépésre,² hanem újabb szempontok felvetése is szükséges. Így például, még senki nem tette fel a kérdést, hogy a *telhisz* miért jelent meg olyan „hirtelen” a 16. század második felének államigazgatásában, vagy hogy miért éppen akkor bukkant fel. Egyszerű adminisztratív újítás volt ez, vagy pedig volt ennek az újításnak valamilyen szociológiai háttere? Mivel magyarazzuk, hogy a szultán és legfőbb embere a közvetlen kapcsolattartást felcserélte egy nehézkes, bürokratikus érintkezési móddal? Nyilvánvaló, hogy e kérdések tisztázása nélkül a *telhisz*

1 *Suraiya Faroghi: Die Vorlagen (telhise) des Großwesirs Sinān paša an Sultan Murād III. Diss. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Universität Hamburg. Hamburg, 1967.* Bár a munka egyik fejezete, a diplomatikai rész nyomtatásban is megjelent (*Das Großvesir-telhise: eine aktenkundliche Studie. Der Islam 45 [1969] 96-116.*), a továbbiakban csak a témát bővebben kifejtő disszertációra fogok hivatkozni.

2 Erre tettem kísérletet "A nagyvezíri *telhisz*" c. diplomatikai tárgyú tanulmányomban, előkészületben az "Ottoman-Habsburg Rivalry and the History of Central Europe 1566-1656 (Sources and Interpretations)" című program keretében a közeljövőben megjelenő tanulmánykötetben.

funkciója nem érthető meg, sőt azok a szempontok sem, amelyeket a telhisz történeti forrásként való hasznosításakor szem előtt kellene tartanunk. Éppen ezért ebben a tanulmányban az itt felvetett kérdésekre próbálok feleletet adni. Mivel az az intézményi struktúra, amely a telhisz kialakulásának keretét adott, három oszlopon: a szultánon, a birodalmi tanácson és a nagyvezíren nyugodott, a tárgyalás során elsősorban arról lesz szó, hogy ezek milyen szerepet tölthettek be az oszmán birodalom politikai rendszerében, és miképpen változott a viszonyuk a 15-16. század folyamán.

*

A 16. század közepére az oszmán állam vitathatatlanul a muszlim világ leghatalmasabb politikai alakulata lett, olyannyira, hogy az európai kortársak szemében már-már megtestesítette az egész iszlámot. Ez a felfogás az oszmán uralkodó elittől (különösen annak katonai szárnyától) sem állt távol. A „hivatalos” ideológia — amely főleg az előző fél évszázad során kristályosodott ki — úgy hangzott, hogy az oszmán birodalom az iszlám földje, ahol a vallásjog előírásai érvényesülnek; ezért — s mert az iszlám két szent városát, Mekkát és Medinát is a magukénak tudhatják — az oszmán uralkodók joggal tekinthetők az iszlám legfőbb képviselőinek. Ez az igény fejeződött ki abban, hogy a szultánt egyre gyakrabban írták és emlegették úgy, mint az „iszlám padisahját”.³

Ez a legitimációs célú ideológia azonban, amelyet még a birodalmon belül is számosan vitattak, sok tekintetben ellentmondásban állt a valóságos helyzettel. A szultán elsősorban nem vallási vezető volt, hanem saját jogú szuverén uralkodó, akinek hatalmát a dinasztia teljesítménye alapozta meg. A dinasztikus jog — amely a mongol-török és a közel-keleti politikai hagyományok közös öröksége volt — az uralkodónak szabad rendelkezést biztosított mindazokon a területeken, amelyek nem tartoztak kifejezetten a vallásjog hatálya alá. E szférákban autoritása teljes és oszthatatlan volt, magában foglalta a törvényhozó, a bírói és a végrehajtó hatalmat. Minden rendelete a törvény erejével bírt. Ugyanakkor mint muszlim uralkodótól elvárták tőle, hogy érvényt szerezzen a vallásjog előírásainak is. Ezt a felelősséget az oszmán szultánok arra használták fel, hogy fokozatosan állami tisztségviselőkké változtatták át a vallási ortodoxia képviselőit; foglalkoztatásukat és pályájukat szorosan az államszervezet rendjéhez kötötték, s így a legfontosabb vallási tisztségek betöltéséről „világi” méltóságok határoztak. Ez az oka annak, hogy bár Szülejmán idejében óriási erőfeszítések történtek a birodalom kettős jogi alapozásának összhangba hozására, a dinasztia iszlám legitimációja bizonyos fokig mindig bizonytalan maradt.⁴

Az oszmán dinasztia országa a valóságban tradicionális birodalom volt, ez adta a szultáni hatalom politikai keretét. E hatalom lényege két szóval jellemezhető: a *redisztribúcióval* és a *patrimonializmussal*. A redisztribúció jelentette az oszmán államiság tartalmát: az anyagi javak begyűjtését és szétosztását, melynek révén a

3 *Metin Kunt*: Ottoman Names and Ottoman Ages. *Journal of Turkish Studies* 10 (1986) 232.

4 *Cornell H. Fleischer*: Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. *The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*. Princeton, 1986. 191-292. Az oszmánok egyéb legitimációs próbálkozásairól újabb összefoglalás: *Suraiya Faroqhi*: Die Legitimation des Osmanensultans. Zur Beziehung von Religion, Kunst und Politik im 16. und 17. Jahrhundert. *Zeitschrift für Türkeistudien* 1989. 2. sz. 49-67.

dinasztia hatalmának két fő pillére, a hadsereg és a hivatalnoksereg fenntartható volt. A patrimonializmus viszont a politikai rendszer működését határozta meg. Azt a funkcionálisan felfogott társadalmi csoportot, amely ezt a redisztribúciós rendszert működtette és annak hasznát élvezte, az oszmán birodalomban *aszkerinek* (katonai) nevezték (megkülönböztetésül az adózók, a *ráják* tömegétől). Ezen a rétegen belül, annak csúcsán minden időszakban elkülöníthető egy szűkebb kör, amely a legjelentősebb pozíciókat kézben tartotta, és amelyet szoros kapcsolatok fűztek az uralkodói háztartáshoz, a folyton duzzadó palotaszervezethez. Az uralkodó apparátus elméletileg három különböző foglalkozási ágra oszlott: a kard, a toll és a tudomány embereire, azaz katonákra, bürokrátákra és tudósokra. Valójában azonban mind a kormányzati pályák, mind a hozzájuk kapcsolódó intézmények erősen kialakulatlanok, változékonyak maradtak még a 16. században is, és a pályák közti átjárás is sokáig megfigyelhető. Az I. Szelim és az I. Szülejmán alatti nagy hódítások a 16. század első felében és a nyomukban születő új adminisztrációs igények kétségkívül elősegítették, hogy a hivatali hatáskörök kijegecsesedjenek és a bürokratikus eljárások szakszerűsödjenek; párhuzamosan egy, az államapparátuson belül elkülönülő bürokrácia körvonalai is kirajzolódtak, elsősorban a pénzügyigazgatásban. Mindez azonban csak egy hosszú fejlődés nyitánya volt: még sokáig megmarad az adminisztráció személyes jellege, vagyis az a helyzet, hogy egy-egy hivatal sorsa, a hierarchiában elfoglalt helye és működése legalább annyira függ a hivatalt viselő személy képességeitől és kapcsolataitól, mint a bürokratikus normáktól vagy a törvényi szabályozástól.⁵

Rendkívül tanulságos, hogy a dinasztikus legitimitáció fő forrása, az oszmán birodalomban oly gyakran hivatkozott *kánun-i oszmáni*, az „oszmán törvény” vagy „oszmán szokás”, éppen a birodalom legalapvetőbb intézményeivel kapcsolatban a leghomályosabb. Ami a kánun-i oszmániban határozott vagy jól körülírt, az valamilyen módon az adózásra vonatkozik (vagy a *timár*-rendszerre, ami viszont csak ugyanannak a jelenségnek a másik oldala). A központi államszervezettel foglalkozó részek sem az általános törvénykönyvekben (mint a II. Mehmed-féle *kánunnámében*⁶), sem az egyéni kánun-gyűjteményekben (mint pl. Tevkii Abdur-

5 Az oszmán birodalom patrimonális rendszerként való felfogása *Max Weber* idevágó tanulmányain alapszik, l. *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Bp. 1979. 357-474. C. *Fleischer* mintha túlértékelné a 16. századi oszmán államszervezet bürokratizálódásának mértékét (i. m. 7-8. fejezet és *uő.*: Preliminaries to the Study of the Ottoman Bureaucracy. *Journal of Turkish Studies* 10 [1986] 135-141.) Sem a bürokrácia számbeli növekedése, sem a bürokratikus pályák stabilizálódása nem olyan mérvű, hogy az komolyan feszegetné a patrimonális rendszer kereteit, amit a következő korszak válsága amúgy is újra megszilárdít (l. *Carter V. Findley*: *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1922*. Princeton, 1980.; *Joel Shinder*: *Career Line Formation in the Ottoman Bureaucracy, 1648-1750: a New Perspective*. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1973. 2-3. sz. 217-237.). Itt utalnék a *Kitáb-ı mesâlihi'l-müslimîn ve menâfi'i'l-mü'minîn* című, 1640 körül keletkezett traktátus 51. fejezetére, amely egyedülállóan izgalmas beismerését tartalmazza annak, hogy a központi adminisztráció tárgyi és személyi adottságai még a 17. század közepe felé közeledve sem feleltek meg a kiterjedt birodalom szükségleteinek (l. *Yaşar Yücel*: *Osmanlı devlet teşkilâtına dair kaynaklar*. Ankara, 1988. 127-128.)

6 *Abdulkadir Özcan*: *Fâtih'in teşkilât kannunâmesi ve nizam-ı âlem için kardeş katli meselesi*. *Tarih Dergisi* 33 (1980-1981[1982]) 29-56. *Ahmet Akgündüz*: *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri*. I. Kitap. *Osmanlı hukukuna giriş ve Fâtih devri kanunnâmeleri*. İstanbul, 1990. 317-332., 333-345. Ugyanebben a kötetben II. Mehmed korának többi törvénykönyve is megtalálható.

rahman pasa 1676 körül összeállított kollekciójában⁷) nem állnak másból, mint a rangsorrendek, előrejutási szabályok és mindenekelőtt ceremóniális szokások ismertetéséből. Ugyanígy hiányoznak a tartományi méltóságok és hivatalok működését szabályozó részletes előírások is. Igaz ugyan, hogy a kánunok rendszerint úgy jöttek létre, hogy utólag szentesítettek már meglévő gyakorlatot, mégis nyilvánvaló, hogy a legfontosabb adminisztratív szervek (nagyvezír, birodalmi tanács, beglerbég, kádi stb.) hatáskörének és működésének törvényi szabályozására még az igyekezet is hiányzik. Ez a szultáni hatalom személyes és patrimonális jellegéből fakadt; az aprólékos törvényi előírások ugyanis az uralkodó szuverenitását korlátozták volna, főleg azért, mert ezzel a „szolgák” bizonyos jogainak elismerése járt volna együtt.⁸ Az intézményeknek ezt a körülhatárolatlanságát persze hiba volna tudatos szultáni politikára visszavezetni. Inkább arról van szó, hogy egy ilyen patrimonális világban fel sem vetődött olyasfajta szabályozás igénye, ami az egész intézményi szférát átfogta volna. Ilyen körülmények között a kánun — elvi szinten — inkább szemléletmódnak tekinthető, amely a tradíció szentségén nyugodott.⁹ Valójában a szultáni hatalom elsősorban a szokásjogon alapult, s egyben ez volt az, ami bizonyos határt szabott az uralkodói akaratnak. A szultán természetesen bármikor kiadhatott olyan rendeletet, amely nem áll összhangban a hagyományokkal. Ilyenkor azonban bízható volt a bürokrácia vagy a társadalom ellenkezésére. 1580-ban például III. Murád parancsba adta, hogy a nagyvezír ezentúl nem kapja meg a szultáni pecsétet, ami mindaddig a szultáni hatalom átruházását jelképezte. Ezt a döntését azonban hamarosan kénytelen volt megváltoztatni, mivel a nép és a hivatalnokok nem fogadták el hitelesnek a nagyvezír által kibocsátott okiratokat.¹⁰ Ugyancsak az ő uralkodása alatt nagymértékben megnőtt a szultáni magánlakosztály befolyása az államügyekre. Ezt a fejleményt nagyon sokan elítélték, de nem azért, mert a szultáni önkényuralom erősödését látták benne (ez lényegében jól összefért a patrimonális uralomról élő elképzelésekkel), hanem azért, mert ellentétesnek tartották a hatalomgyakorlás hagyományos módszereivel. Erdemes megjegyezni, hogy a szultáni despotizmus látszólagos megerősödése éppen arra az időre esett, amikor kezdtek színre lépni azok az erők, amelyek idővel képessé váltak a szultáni akarat tényleges korlátozására. Mindenütt, ahol a politikai rendszer elsősorban a dinasztia katonai hatalmára épül, a hadsereg egy idő után elkerülhetetlen igényt formál a politikába való beleszólásra. Ez rendszerint akkor következik be, amikor nélkülözhetetlensége nyilvánvalóvá válik. Az Oszmán Birodalomban a 16. században kezdtek önálló politikai erővé válni az udvari zsoldos csapatok, s hamarosan döntő szerephez jutottak a belpolitikai küzdelmekben. Ezzel párhuzamosan megindult a

7 [Tevkî'i 'Abdurrahman Paşa]; 'Osmānî kânūnā melerî. Milli Tettebbular Mecmuası 1.3. 1331 (1912-13) 497-544. (A továbbiakban: TAP.)

8 Nem véletlen, hogy a kánunok jelentős részét a központ nem saját elhatározásából, hanem az érintett társadalmi csoportok követelésére adta ki.

9 Ezt az álláspontot képviselte már Konrad Dilger: Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert. München, 1967. 11-12. A. Akgündüz ezzel szemben az oszmán jogrendszernek a muszlim vallásjoggal való konformitását hangsúlyozza (Osmanli kanunnāmeleri i. m. 41-255.).

10 İsmail H. Danişmend: İzahlî Osmanli tarihi kronolojisi. 3. c. İstanbul, 1972. 53-54.; 6. c. İstanbul, 1971. 20.

tartományi hatalmi struktúra decentralizációja is, s így a szultáni autoritás korlátlan érvényesítése mind nagyobb nehézségekbe ütközött. A változások mélységét jelzi, hogy ezek az új erők nemsokára rendszeresen emeltek trónra és taszították le onnan szultánokat. De az is igaz, hogy a dinasztia uralkodói jogait és a hatalomgyakorlás hagyományos formáit még ezekben az esetekben sem kérdőjelezték meg soha.

Az oszmán államiséget mélyen befolyásoló hagyomány túlnyomóan a szászánida eredetű közel-keleti muszlim államfelfogásból származott. Ez a koncepció az uralkodó és az akaratát képviselő állam legfőbb kötelességének a társadalmi igazságosság érvényesítését (magyarán: az adózó népesség védelmét) tekintette. Az állam központi szerve, a *diván*, nem csupán kormányzati intézmény volt, hanem egyidejűleg a bíraskodás legfőbb fórumaként is működött, ahol bármely alattvaló előterjeszthette panaszát és jogorvoslatot kérhetett. Az uralkodóktól — elvben legalábbis — elvárták, hogy a divánban személyesen megjelenjenek és igazságot szolgáltatassanak a méltánytalanságot elszenvedett alattvalóknak.¹¹

A diván, amely a muszlim államokban változatos struktúrákat mutat fel, az Oszmán Birodalomban is hamar gyökeret eresztett. Úgy tűnik, a korai időkben az államigazgatás és az igazságszolgáltatás feladatai két, egymástól független diván között oszlottak meg. Az egyik egyfajta nyilvános kihallgatás volt, amely a kérelmezők meghallgatására és a panaszok orvoslására szolgált. Hosszú időn át ezeket a nyílt gyűléseket — amiket *kapu*-nak is hívták, mivel az udvar kapujánál vagy annak közelében zajlottak — naponta tartották, és az uralkodók személyesen elnököltek rajtuk. A kihallgatások valószínűleg közös étkezésekkel végződtek. II. Murád (1421-1451) idejére azonban e „nyílt udvarok” mindkét része komoly változásokon ment át. A szultán többé nem osztott személyesen igazságot, s napi nyilvános megjelenése többnyire arra korlátozódott, hogy részt vett az udvaroncaival tartott megbeszéléseken és étkezéseken, valamint a követek fogadásán, akiket ilyen alkalommal láttak vendégül. II. Mehmed (1451-1481) uralkodása idején hetente kétszer — más források szerint négyszer — tartottak nyilvános audienciákat, de ezek már teljesen rituális jelleget öltöttek és időtartamuk is néhány percre csökkent. Utolsó éveiben II. Mehmed a jelek szerint teljesen megszüntette a nyilvános kihallgatásokat és a közös étkezéseket. II. Bajezid (1481-1512) uralkodása elején átmenetileg újra felélesztették ezt a régi szokást, de a század végétől az uralkodók rendszerint már csak évente kétszer (két vallási ünnepen) jelentek meg a nyilvánosság előtt, a követeket pedig magánkihallgatáson fogadták.¹²

A nyílt udvarok funkcióit előbb egyes tisztségviselők, majd a nagyvezír által irányított másik diván vette át. Már II. Murád korában hallunk arról, hogy a szultáni udvar külső kapujánál a kádiaszker és segítői fogadták a panaszosokat, miközben a vezírek divánja politikai és kormányzati ügyekkel foglalkozott, és ta-

11 *Halil İnalcık*: The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600. New York, 1973. 65-103.

12 *K. Dilger*: Untersuchungen i. m. 37-47.; *Ahmet Mumcu*: Hukuksal ve siyasal karar organı olarak divan-ı hümayun. Ankara, 1986². 11-27.; *Gülru Necipoğlu-Kafadar*: The Formation of an Ottoman Imperial Tradition: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries.

PhD. thesis. Harvard University, Cambridge, MA, 1986. 28-72. Utóbbi mű időközben könyvalakban is megjelent (Architecture, Ceremonial, and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Cambridge, MA-London, 1991.), de az átdolgozásnak számos, minket érdeklő részlet áldozatul esett, ezért a disszertáció eredeti szövegére fogok hivatkozni.

nácsadó és döntéselőkészítő szervként működött a szultán mellett. Mikor azután a 15. század második felében a legfőbb állami méltóságok (köztük pl. a kádiaszker, a defterdár) sorra a vezíri diván tagjaivá váltak, a szultán személyes igazgatószolgálati joga és kötelessége szintén erre az intézményre szállt át. Így jött létre a 16. század elejére a két korábbi fórum, a kapu és a diván funkcióit magában egyesítő „nagy diván” (*diván-i āli*), a kormányzat csúcscsere, amely a szultán nevében a legfőbb törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat gyakorolta a birodalomban.¹³ Ezzel a helyzettel együtt járt, hogy a diván döntéselőkészítő szervből bizonyos határokig döntéshozó testületté lépett elő, noha a szultán az ellenőrzés és a végső döntés jogát elvben mindenben, a gyakorlatban pedig a fontosabb ügyekben mindig fenntartotta. Fontos leszögezni, hogy diván a szultán személyének „meghosszabbítása”, személyes „tulajdona” volt, ezért a ráruházott hatáskörök az uralkodók személyiségétől, az érdekcsoportok hatalmi harcaitól függően bővíthettek vagy csökkenhettek. Mégis, az iszlám világ változatos, több divánon nyugvó államstruktúráihoz képest merőben új fejlemény, hogy az oszmán központi államigazgatás hosszú időn át egyetlen diván köré szerveződött.¹⁴

A divánnak ez a „klasszikus” formája mintegy két évszázadot ért meg. Abban a mértékben, ahogy a patrimoniális irányítás módszerei háttérbe szorultak a bürokratikus államigazgatási eljárásokkal szemben, a diván is bomlásnak indult. E folyamat fontos állomása volt a defterdári hivatal különválása valamikor a 17. század első felében, majd az önálló nagyvezíri hivatal létrejötte 1654-ben. Bár a *diván-i āli* formálisan továbbra is megmaradt, egyre ritkábban hívták össze, s a 18. században már csak ceremonális események (zsoldosztás, követfogadás, ünnepek) lebonyolítására szolgált.¹⁵

- 13 *G. Necipoğlu-Kafadar: The Formation* 108. A szultáni tanácsot már saját korában többféle jelzővel illették, s a szakirodalomban a *divan-i hümayun* forma honosodott meg. A magam részéről azért részesítem előnyben a *divan-i ‘ali* kifejezést, mert úgy tűnik, a 16. századi hivatalos dokumentumokban ezt jóval gyakrabban használták, kezdetben ez lehetett a "hivatalos" megnevezés.
- 14 Ez azt jelenti, hogy a nagyvezír elnökletével működő délutáni, pénteki és szerdai tanácsokat (*ikindi, cuma* és *çarşamba divanı* én kivétel nélkül a "nagy diván" meghosszabbításának, kiegészítő szervének tartom, mert e tanácsokat 1. ugyanazon személyzet, 2. ugyanazon egységes adminisztrációs rendszer keretei között üzemeltette. Nem látom tehát indokoltnak Mumcu megkülönböztetését, amellyel az *ikindi divanı*-t kiveszi ebből a sorból (l. *Divan-ı hümayun* i. m. 142-146.).
- 15 *A defterdar kapısı* (a defterdári hivatal) különválásának módja és ideje nem világos. *Linda T. Darling* szerint (*The Ottoman Finance Department and the Assessment and Collection of the cizye and avariz Taxes, 1560-1660*. Ph.D. Diss. Chicago, 1990. 46.) a *maliye* (a pénzügyigazgatási apparátus) vagy a 16. század vége előtt, vagy a 17. század elején költözött el a palotából, de *K. Röhrborn* cikkében, amit ennek alátámasztására idéz, semmit sem találunk a kérdésre vonatkozóan (l. *Die Emanzipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhunderts)*. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 122 [1972] 118-139.). *Joseph Matuz* elképzelhetőnek tartja, hogy a *defterdar kapısı* a nagyvezíri hivatal felállításával egyidejűleg alakult ki, de erre semmilyen bizonyítékot nem hoz (Das Kanzleiwesen Sultan Süleyman's des Prächtigen. Wiesbaden, 1974. 59.). *Ismail H. Uzunçarşılı* bizonyításra nem szoruló tényként kezeli a *defterdar kapısı* meglétét a 17. század első felében (talán korábban is?), s a század közepi nagy változást abban látja, hogy a fődefterdár egyszemélyi vezetésre tesz szert a pénzügyigazgatásban (*Defterdar*. İslam Ansiklopedisi 3.c. İstanbul, 1945. 507.; *ud.*: *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*. Ankara, 1984². 329.). A *paşa kapısı*ra (a nagyvezíri hivatalra) és a diván szerepének megváltozására: *İ. H. Uzunçarşılı: Merkez* i. m. 5, 249.

A klasszikus birodalmi tanács összetétele két nyilvánvaló szándékról árulkodik:

1. Azok a főbb méltóságok kaptak helyet benne, akiket egy-egy tisztségviselői csoport vagy igazgatási ág vezetőinek tekintettek. Ezek közül a nagyvezír, a változó létszámban jelen lévő vezírek, a ruméliai beglerbég (az *ehl-i szejj*, a „kard emberei” képviselőjében), a két kádiaszker (az *ehl-i ilm*, a jogtudósok fejei), a három defterdár és a nisándzsi (a bürokraták, az *ehl-i kalem* vezetői) már a 16. század első felében ott ültek a divánban. Mások viszont — így a janicsár aga és a kapudán pasa (a hajóhad parancsnoka) — csak a 16. század második fele után, és bizonyos feltételekhez kötve vehettek részt a tanácskozásokon (a „küszöböt” feltehetőleg a vezíri rang elérése után léphették át).

2. A tagokat úgy válogatták össze, hogy kölcsönösen ellensúlyozzák egymást, s így elejét vegyék bármiféle hatalmi monopólium kialakulásának. Ez a törekvés már a II. Mehmed-féle kánunnámében is tükröződik, amely kimondja, hogy a politikai ügyek a nagyvezír, a vallásjog hatálya alá eső ügyek a kádiaszker, a pénzügyek pedig a defterdár felügyelete alá tartoznak. A hatáskörök ilyenén megosztása azonban a gyakorlatban nem járt érdemi önállósággal, mert a diváni tagoknak a legfontosabb intézkedéseikben egymás jóváhagyására volt szükségük. A nagyvezír például egy fillért sem utalhatott ki a defterdár tudomása nélkül, a defterdár viszont köteles volt tájékoztatni a nagyvezírt tervezett lépéseiről vagy az uralkodónak készített jelentéseiről. (Ugyanilyen páros függőségeket figyelhetünk meg a nagyvezír és a többi tanácstag között is.) Végül soron maga a diván, pontosabban annak nyilvánossága volt az, ami korlátozta és homogenizálta a vezető tisztségviselők akaratát. Miután a legfontosabb ügyekről a testület vitáiban született állásfoglalás, senki — még a nagyvezír sem — tehette meg, hogy kénye-kedve szerint döntsön és figyelmen kívül hagyja a tanácsnokok véleményét. A diván tehát a kölcsönös függések és az egymásba folyó hatáskörök intézménye volt, amelyen belül a kollegialitás követelménye nagymértékben elősegítette a hatalmi ambíciók megfékezését.

E követelmény teljesítését — amit az oszmán politikai gondolkodásban a tanácskozás, a *mesveret* fogalmával fejeztek ki — különösen a diván legtekintélyesebb tagjától, a nagyvezírtől várták el, mivel magasan a többi tisztségviselő felett helyezkedett el a hatalmi hierarchiában. A csekély számú, ide vonható jogi szöveget alapul véve úgy tűnhet, a nagyvezír jogállása nem sokat változott az idők folyamán. II. Mehmed korában épp úgy a birodalom második emberének, a szultán „abszolút helyettesének” (*vekil-i mutlak*) vagy „legfőbb szolgájának” (*bas kul*) számított, mint a 17. század második felében, IV. Mehmed uralkodása idején. Megbízatása — amit a szultáni pecsét átadása fejezett ki jelképesen — általánosságban a társadalmi és a politikai rend (*nizám-i álem*) megőrzésére szólt, s ennek alapján tényleges felelősséget viselt az államhatalom és a társadalom szinte minden életmegnyilvánulásáért. Ezen a szélesen meghatározott feladatkörön belül azonban volt néhány kitüntetett terület, amelyre minden másnál nagyobb figyelmet kellett fordítani. Ide tartozott a kül- és belpolitika, az igazságszolgáltatás (a panaszosokkal való foglalkozás), a főváros rendjének és ellátásának biztosítása, az államapparátus és a hadsereg — különösen az udvari zsoldosok — felügyelete és a vallási ortodoxia képviselőinek kézben tartása. A szultán távollétében — és a tárgyalt korszakban többnyire ez volt a helyzet — a nagyvezír látta el a „nagy di-

ván” elnöki teendőit, s az ehhez kapcsolódó egyéb divánokban végzett munkáját is hozzászámítva meghatározó szerep hárult rá az oszmán állam napi adminisztrációjának lebonyolításában. Sokirányú feladataihoz széleskörű felhatalmazásokat élvezett; a szava — a palota belső ügyeit leszámítva — döntő súllyal esett latba, számos politikai, jogi és kinevezési ügyben önállóan dönthetett.

A nagyvezíri tisztség tekintélyét a hagyományos politikai értékrend is messzemenően támogatta. A *kánun-i oszmáni* szerint — ami elsősorban a 16. század első felének viszonyait foglalja össze és teszi meg mércévé — az államvezetés, a kormányzás a szultán és a nagyvezír illetékességi körébe tartozik, kettőjük belső ügye. Egy 1618 és 1622 között keletkezett királytűkőr névtelen szerzője ezt így fogalmazta meg: „... az uralkodással kapcsolatos ügyeket a nagyvezíren kívül senkinek sem szabad ismernie. ... a nagyvezírek a padisahok titoknokai, kincstárnokai, helyettesei, bizalmasai és jóakarói; nem engedhető meg tehát, hogy náluk közlelbbi és kedvesebb szolgáljuk legyen!”¹⁶ Ez az ideálisnak tekintett állapot valóban elég sokáig fennállt. Nagyvezírek sora volt hivatalba lépése előtt a szultán nevelője, s szultán és nagyvezír szoros kapcsolata tükröződik az utóbbiak *lala* (nevelő) címében is. A felső vezetés ebben a korszakban meglehetősen egységes tömböt képezett, s belső hierarchiájában a nagyvezír vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen volt. Egyes nagyvezírek befolyását, szultánhoz való viszonyát időlegesen megzavarhatták ugyan intrikák, de a poszttal járó hatásköröket egyetlen tisztségviselő, egyetlen hatalmi csoport sem volt képes tartósan korlátozni, mert ehhez politikai támogatást sehonnan sem remélhetett. Ez főleg annak volt köszönhető, hogy a szultánok hosszú ideig nyilvánosan részt vettek az ügyek intézésében, s a személyes kapcsolattartás révén a nagyvezíreknek módjukban állt kivédeni az ellenük irányuló támadásokat. Hasonló védelmet jelentett, hogy a két fő méltóság rendszerint együtt vett részt a hadjáratokon, s így kevés alkalom maradt arra, hogy bárki közéjük ékelődjék. Emellett bizonyos intézményes garanciát nyújtott a nagyvezírek számára az az egyensúly, amely a szultáni háztartás két fő alkotórésze, a *birun*, a külső palota (a központi államszervezet székhelye) és az *enderun*, a belső palota (a szultáni magánlakosztály) között állt fenn. Ez annyit jelentett, hogy a szorosan vett uralkodói palota alárendelt helyzetben volt az államszervezettel szemben. Az *enderun* alkalmazottait, beleértve a szultán legszűkebb környezetét, gondosan távol tartották az államügyektől, sőt egyfajta „állami” ellenőrzést érvényesítettek felettük azáltal, hogy a nagyvezír javaslatot tehetett vezetőjük, a *kapu agaszi* leváltására és kinevezésére.

Az elvi alapok változatlanlansága ellenére a nagyvezíri tisztség a 16. század végére jelentős presztízsvesztést szenvedett el, politikai súlya csökkent és feladatköre is módosult. E nagy változás részben az elmélyülő gazdasági válsághoz kapcsolódott. A 16. század végéről és a 17. század elejéről fennmaradt telhisz-gyűjtemények tanúsága szerint a korabeli nagyvezírek energiáinak jelentős részét az kötötte le, hogy előteremtsék a pénzt a felduzzadt udvari zsoldosseregek fizetésére. Bár a pénzügyi krízis hatására megizmosodott és egyre nagyobb befolyásra tett szert a pénzügyi bürokrácia, ebben a kulcsfontosságú kérdésben a fő felelősség mégis a nagyvezírekre hárult. Amint III. Murád szultán egyik Szinán pasához (öt ízben nagyvezír 1580–82, 1589–91 és 1593–96 között) intézett leiratában világo-

16 *Yaşar Yücel: Osmanlı devlet düzenine ait metinler. I. Kitâb-i müstetâb. Ankara, 1974. 19.*

san kifejezte: „a pénzügyeket rád bízom, és nem másra...”.¹⁷ Ugyanez derül ki Szinán pasa egyik beadványából is, amelyben nagyvezíri működésének főbb eredményeit foglalja össze; a felsorolt öt pontból négy — jellemző módon — gazdasági jellegű.¹⁸ A zsoldfizetés örök gondján kívül súlyos terhet rótt a nagyvezírekre az elburjánzó palota-személyzet pénzügyi szükségleteinek kielégítése, amit a szultánok — időnként saját érdekeik ellen cselekedve — kíméletlenül megköveteltek tőlük. Mindez oda vezetett, hogy a nagyvezírségre való alkalmasság legfőbb kritériuma hovatovább a jelölt gazdagsága lett, mert csak ilyen személyektől várhatták el, hogy végső esetben saját vagyonukból pótolják ki a hiányzó összegeket.¹⁹ Egyes nagyvezírek válságos pillanatokban megkísérelték, hogy egyfajta közteherviselésre kényszerítsék a vezető tisztségviselőket, ám rendszerint heves elutasításban részesültek.²⁰ Így aztán a palota és a zsoldos csapatok kettős szorításában még az ilyen típusú nagyvezírek is hamar elvéreztek, és egyre gyorsabb ütemben váltogatták egymást.

A pénzügyi válság kifejlődésével párhuzamosan egyfajta hatalmi átrendeződés indult el az uralkodó eliten belül. Ennek következtében a korábban egységes központi irányítás lassanként felbomlott, különféle tisztségviselők és csoportok befolyása nagymértékben megnőtt — mégpedig egyes vélemények szerint elsősorban a nagyvezír rovására. E felfogás képviselői úgy látják, hogy a nagyvezíri jogkörök csorbulásáért azonos felelősség terheli a palota, a vallási hierarchia, a janicsárság és a pénzügygazgatás vezetőit, valamint a katonai establishment önálló hadvezéri funkciókat ellátó tagjait, a szerdárokat.²¹ A valóságban azonban az említett csoportok nagyon eltérő mértékben részesedtek a hatalom „újraelosztásából”. Számos jel szerint egy részüket a nagyvezírek továbbra is jól ellenőrzésük alatt tartották. Mivel mindegyikükre nem áll módunkban kitérni, e csoportból vegyük szemügyre a janicsár agák esetét, akik esetenként kulcsfigurákká léptek elő a hatalmi küzdelmekben. Kétségtelen, hogy a 16. század végére e tisztség birtokosai többféleképpen megerősítették helyzetüket. Erre mutat, hogy klientúrát építet-

17 A pénzügyi tisztségviselők térnyerésére: *K. Röhrborn: Die Emanzipation* i. m.; Az idézet: Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Revan 1943. fol. 25^b. Ez a kézirat a fol. 2^a-66^b-ig terjedő lapokon - néhány kivételtől eltekintve - Szinán nagyvezír telhiszeit tartalmazza, döntően a pasa második, 1589-1591 közötti eső hivatalviselése idejéből. A telhisz-gyűjteménynek még két kézírata van: TSMK, Revan 1951. fol. 135-169., és Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2236. Ezek közül Revan 1951. nem állt rendelkezésemre, Esad Ef. 2236-ra pedig csak akkor fogok utalni, ha a telhisz Revan 1943-ban nincs meg; ugyanis Esad Ef. csupán mintegy harmadát foglalja magában a Revan 1943. anyagának, ráadásul a másolás sem tűnik elég gondosnak. A kéziratokról a legszükségesebb tudnivalók egyébként megtalálhatók *S. Faroqi* említett disszertációjában (*Die Vorlagen [telhise] des Großwesirs Sinān paša an Sultan Murād III. I. fej. 12-13., II. fej. 18., III. fej. 131-132.*).

18 Revan 1943. fol. 34^b.; vö. fol. 39^a-39^b. A "sikertémák": 1. a pénzrendszer stabilizálása, 2. a jövedelmek behajtása, 3. a kiadások [a zsoldkifizetés] mérséklése, 4. az árak szabályozása, 5. az ellenség megfékezése. Fontos szerep jutott a nagyvezíreknél a vagyonelekobzások végrehajtásában, melyek a 16. század vége felé szaporodtak meg a pénzügyi hiány csökkentésének eszközeként.

19 *K. Röhrborn: Die Emanzipation* i. m. 121. Vö. Revan 1943. fol. 4^a: Szinán azzal büszkélkedik, hogy egy év alatt annyi pénzt hajt be, mint más nagyvezírek két év alatt.

20 Szinán pasa kudarcára ilyen ügyben: Revan 1943. fol. 3^b-4^a.

21 *K. Röhrborn: Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*. Berlin-New York, 1973. 13-26.

tek ki a janicsár testületen belül, hogy tetemesen megnövekedett a jövedelmük, hogy személyesen az uralkodó elé járulhattak jelentéstételre, hogy közülük többen vezíri rangot értek el,²² s hogy rövid, átmeneti időszakokra ténylegesen a kezükbe csúszott át az állam irányítása. Mindennek ellenére azt kell mondanunk, hogy a 16. és a 17. század közepe között eltelt évszázad nagyobbik részében a nagyvezír és a janicsár aga érdekei több ponton találkoztak, mint amennyiben ütköztek. Az aga elsősorban a palotát, a szultán személyét képviselte a janicsárokkal szemben, s nem fordítva; a nagyvezír egyik legfontosabb kötelessége volt öröködni azon, nehogy túl szoros szálak szövődjenek a tisztek és a legénység között. Arra is van példa, hogy az aga azért került szembe a közjanicsárokkal, mert az utóbbiak rosszalották az aga embereinek sorozatos felvételét a testületbe.²³ A legfőbb összekötő kapocs mégis az volt nagyvezír és janicsár aga között, hogy a mind gyakoribb lázongások megfékezésében egymásra voltak utalva. Szinán pasának egy ilyen tárgyban írt telhíze tanulságosan mutatja, hogy ebből a szempontból a két méltóság inkább szövetségesnek tekintendő, s nem vetélytársnak.²⁴ Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a nagyvezírek továbbra is gyakorolták javaslattevési jogukat az agák kinevezésére vagy leváltására²⁵ (ez egyébként a többi, még említendő tisztségviselő esetében is így maradt).

Egyértelmű térférvény tapaszalunk viszont a vallási hierarchia újonnan kiemelkedő vezetőjénél, a *sejhülszlámn*nál, vagy másik nevén *müftin*él. E tisztség birtokosai, noha nem lettek a diván tagjai, vagyis megőrizték névleges függetlenségüket az államtól, a 16. század második felére magukhoz ragadták a legmagasabb rangú (napi 300 akce feletti jövedelemmel járó) professzori és kádi állásokra való ajánlás jogát.²⁶ Befolyásukat azzal is növelték, hogy az államhatalommal támadt konfliktusaiban rendre elvállalták az *ilmije*-osztály érdekeinek képviseletét. Érthető, ha éppen ez váltotta ki leginkább a nagyvezírek méltatlankodását, hiszen a müfti tevékenységében a patrimonális felfogással gyökeresen ellenkező elv, a képviseleti politizálás elve jelent meg, ami nemcsak idegennek, de veszélyesnek is tűnt a korlátlan szultáni hatalom szemszögéből. Szinán pasa egy alkalommal így fakadt ki a müfti ellen, amikor az támogatást nyújtott egy kádi-mozgolódásnak: „nem vezet jóra, ha mindenki beleavatkozik a kormányzás ügyébe;... most is ésszerűbb lett volna, ha a nevezett müfti nem avatkozik az állam ügyeibe, és azzal foglalkozik, hogy vallásjogi kérdésekre ad választ”.²⁷ Minden ellenkezés dacára a sejhülszlám a század végére végérvényesen bekerült az oszmán nagypolitika tényezői közé, akinek véleményét a nagyvezírek többé nem hagyhatták figyelmen kívül.²⁸

Mivel a szultánok II. Szelim trónralépése (1566) óta lemondtak a hadjáraton való részvételtől, a csapatok parancsnokságát széles jogkörökkel felruházott vezírek (*szerdárok*) vették át. Ez a gyakorlat kétszeresen is hátrányosan érintette

22 I. m. 18-19.

23 Revan 1943. fol. 33°.

24 Revan 1943. fol. 37°-38°: Hírül véve, hogy az ünnepre a janicsárok lázadást terveznek, a nagyvezír magához hívatta az agát és ekképpen figyelmeztette: "Ha az ünnepen bármiféle zavargás lesz, úgy tudd, hogy nem maradok meg sem én, sem te. Szedd hát össze az eszedet!"

25 Egy példa: Revan 1943. fol. 29°.

26 Halil İnalçık: *The rüznâme Registers of the kadiasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives*. Turcica 20 (1988) 254., 260.

27 Revan 1943. fol. 24°.

28 Vö. *Cengiz Orhonlu: Osmanlı tarihine âid belgeler. Tehîsler (1597-1607)*. İstanbul, 1970. 61. sz.

a nagyvezíreket. Amennyiben őket bízták meg ilyen feladattal, könnyen előfordulhatott, hogy távollétük alatt vetélytársaik kitűrték őket a hatalomból. Ezért mindenféle ürüggyel próbáltak kibújni a megbízatás alól, vagy ha nem sikerült, igyekeztek mielőbb megszabadulni a terhes kötelezettségtől.²⁹ Amikor viszont más vezírek kaptak szerdári kinevezést — időnként egyszerre több is —, súlyos illetékességi viták alakulhattak ki a szerdárok és a nagyvezír között. A szerdároknak ugyanis felhatalmazásuk volt arra, hogy a hadjárat idején bizonyos megüresedett posztokat és javadalmakat eladományozzanak. A hatásköröket azonban — annyi más területhez hasonlóan — itt sem vonták meg pontosan, ezért a szerdárok ez irányú tevékenysége állandó viták forrásává vált, kivált, ha párhuzamos kinevezésekhez vezetett, vagy a kinevezések keresztezték egymást.³⁰ A nézeteltérések abból is táplálkoztak, hogy a központi hatalomnak egyidejűleg többféle érdeket kellett szem előtt tartania. A hadjáratokon való részvétel ösztönzése megkívánja a szerdári jogkörök szélesen tartását, hiszen a fegyverrel szereshető javadalom (*dírlík*) gyakorolta a legfőbb vonzerőt a harcra fogható társadalmi csoportokra. Másfelől súlyos gazdasági érdekek forogtak kockán. Általánossá vált az a szokás, hogy — Szinán pasa szavait idézve — „a hadjáratokon pénz lefizetése nélkül magasabb állást (*manszib*) nem osztogatnak”, ami annyit jelentett, hogy a szerdárok az igények kielégítése fejében hatalmas összegeket szedtek be a pályázóktól.³¹ Ehhez járultak azok a pénzek, amelyeket állami jóváhagyással a hadjáratok költségeire hajtottak be az érintett területeken, s amelyekből rendszerint maguknak is jókora summákat tartottak meg. Ezért a központ, élén a nagyvezírrrel, nem is azt kifogásolta elsősorban, hogy az adományozások a megengedettnél (a „szokásosnál”) nagyobb körre terjedtek ki (a szerdárok beglerbégeket, szandzsákbégeket, defterdárokat cserélgettek, udvari müteferrikákat, csausokat stb. neveztek ki), hanem azt, hogy ezekből a pénzekből nem részesedhetett úgy, ahogyan szeretett volna.³² A nagyvezíreknek mindenesetre volt egy eszközük arra, hogy valamelyest beleszólhassanak ezekbe a tranzakciókba: a szerdároknak utólag jóvá kellett hagyniuk kinevezéseiket a divánnal. Az eljárás során a nagyvezírek igyekeztek megakadályozni a túlzottnak vélt adományozások véglegesítését, s legalább egy részét megszerezni a szerdároknál felhalmozódott pénzeszegeknek.³³ Törekvéseik némi sikerét mutatja, hogy kevés szerdár tudta változtatás nélkül elfogadtatni a benyújtott listákat (*ru'usz defteri*).

Am ezzel még nem értek véget a szerdárok működéséből fakadó bonyodalmak. Különösen sérelmesnek találták a nagyvezírek, hogy egyik-másik szerdár minden teketória nélkül elmozdított helyéről olyan tisztségviselőket, akiket a nagyvezír személyesen ültetett oda.³⁴ Előfordult, hogy egyes vezírek még akkor is zavartalanul gyakorolták a szerdársággal járó jogokat, amikor a megbízásukat már rég visszavonták.³⁵ Ezek az esetek jól jelzik, hogy a szerdári intézmény való-

29 C. Orhunlu: Telhîsler i. m. 52, 78. sz.

30 K. Röhrborn: Untersuchungen i. m. 25.

31 Revan 1943. fol. 5^b: *seferde akçesüz mansib virilmezmiş*.

32 Revan 1943. fol. 5^b, 13^b, 25^b-26^a, 36^b-37^a.

33 Uo.; vö. K. Röhrborn: Untersuchungen i. m. 23.

34 C. Orhunlu: Telhîsler i. m. 21. sz.

35 I. m. 87. sz. Erre az adott lehetőséget, hogy a hadseregparancsnokok tigrával ellátott ürespapírokat, bianko-fermánokat kaptak, amelyekkel önálló rendeleteket adhattak ki. A bianko-fermánok alkalmazásának kezdeteire ld. *Joseph Matuz: Kanzleiwesen, 74.; Anton C. Schaendlinger: Die Schreiben Süleymäns des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter. Unter Mitarbeit von Claudia Römer.* Wien, 1986. IX. (a legkorábbiak 1552-ből valók). Vö. K. Röhrborn: Untersuchungen i. m. 25-26.

ban rést ütött a nagyvezírek hatalmán, bár nem szabad elfelejteni, hogy itt is rendkívül sok múlott a tisztségeket birtoklók személyes adottságain.

Mégis azt kell mondanunk, hogy sem a szerdárok, sem a többi felsorolt méltóság nem lehetett volna képes sem önmagában, sem együttesen a nagyvezír hatalmának korlátozására, ha nem állt volna mögöttük egy még hatalmasabb erő: a szultáni „belső palota”, az egyetlen rivális, amelyről eddig még nem esett szó. A magam részéről úgy látom, hogy a nagyvezír hatalmának csökkenése végső soron a palota szerepének, tágabban fogalmazva: a szultáni hatalomgyakorlás módjának megváltozására vezethető vissza, ami a 16. század második felében bontakozott ki teljes formájában.

Ez a nagy, jelentőségteljes változás fokozatosan érlelődött kb. egy évszázadnyi idő történéseiben. Kezdetei II. Mehmed korára nyúlnak vissza, és egy olyan uralkodási gyakorlat részeként jelennek meg, amit a „fejedelmi elzárkózás” fogalommal határozhatunk meg. Konstantinápoly elfoglalása után II. Mehmed egyre inkább magáévá tette a perzsa és a bizánci hagyomány uralkodásról vallott felfogását, amelyben fontos helyet foglalt el az uralkodói intézmény szentsége, s annak külső jeleként az uralkodónak a társadalomtól való elzárkózása.³⁶ Mehmed e gondolat megvalósítása jegyében építtette fel a városnak a szoros felé eső oldalán a később Topkapi Szerájnak nevezett komplexumot, amely igazi patrimoniális gondolattal mind a központi államszervezetnek, mind a szultáni magánlakosztálynak helyet adott. Míg a palota helyének megválasztásában a várostól való elkülönülés, a palota építészeti megoldásaiban (az adminisztratív udvar elválasztása a rezidenciától) a saját házanépétől való elhatárolódás szándéka nyilatkozott meg. A szeráj legfontosabb épületei (*divánháne*, *arz odaszí*) egy új birodalmi ceremónia keretében szolgáltak, ami még hangsúlyosabban hirdette a régi, közvetlen udvari étellel való szakítást és az alattvalóitól egyre távolabb kerülő uralkodó fenségességét. Ebben a szellemben cselekedett II. Mehmed akkor is, amikor a szultáni tanács ellenőrzésének új módját vezette be. Uralkodásának vége felé egy vasrácsos, függönnyel elfedett ablakot vágatott a tanácssterem hátsó falára, s alkalomadtán innen figyelte láthatatlanul a tanács munkáját. E változtatással összhangban újjáformálta a szultáni kihallgatás szabályait. A diván arra jogosult tagjait nem nyilvánosan, hanem saját audienciatermében fogadta, akik hetente négy alkalommal járultak eléje jelentéstételre és a tanács döntéseinek jóváhagyása végett. Ezzel együtt meghatározta (vagyis jócskán leszűkítette) azon személyek körét, akik az uralkodót jelentéstétel céljából felkereshették. Újításait azzal a fenntebb már említett intézkedésével tetézte be, hogy megszüntette a közös étkezéseket udvarának népével.³⁷

36 G. Necipoğlu-Kafadar: *The Formation* i. m. 40 skk. A következőkben nagy mértékben támaszkodtam e munkára: Meg kell jegyeznem ugyanakkor, hogy az oszmán uralkodók visszahúzódnását már Konrad Dilger a változó uralomfelfogásból vezette le (*Untersuchungen* i. m. 47.).

37 G. Necipoğlu-Kafadar meggyőzően bizonyítja, hogy a rácsos ablak már Mehmed tanácstermén megvolt, hogy a kihallgatási terem ebben a korszakban felépült, s hogy Dilger téved, amikor a Mehmed-féle kánunnáma vonatkozó részeit mindenestől a 16. századi hamisításnak tartja (*The Formation* i. m. 43-49.).

A II. Mehmed által kialakított modell tartósnak bizonyult ugyan, mégis hosszú időbe telt, amíg a benne rejlő koncepció maradéktalanul megvalósult. A szultánok például valószínűleg jóval gyakrabban mentek el a diván üléseire (s nem csupán a függönyös ablakból figyelték), mint általában feltételezik. Intő jel, hogy erre vonatkozóan még abból az időszakból is vannak szórványos adataink, amikor pedig valóban fölöttébb megritkultak az efféle uralkodói látogatások.³⁸ A visszahúzóds tendenciája mindazonáltal létezett és az idő haladtával fokozatosan erősödött. Ennek biztos jele, hogy amikor Ibrahim pasa hathatós közreműködésével 1526 és 1528 között átépítették az államigazgatás szempontjából oly jelentős kihallgatási termet (*arz odaszi*) és új tanácsstermet (*divánháne*) emeltek, szinte mindenben a mehmedi elképzelésekhez igazodtak. Az „igazságosság tornyá”-val (*adalet köskü*) összekapcsolt divánháne hátsó falán éppen úgy megtaláljuk a rácsos ablakot, mint Mehmed korábbi tanácstermén (mögötte a kis loggiával, a szultán figyelőhelyével, ahová a háreman keresztül lehetett eljutni). Az *arz odaszi* új szerkezete, belső terének gazdag díszítése és borzongató hangulata, a kihallgatásokon felvett új viselkedési stílus viszont azt jelezte, hogy Szülejmán továbblépett a misztikus magasságokba emelt uralkodó képének megformálásában. Regnálásának első évtizedében honosította meg azt a szokást, hogy nem állt fel többé a követek fogadásakor. Kihallgatások idején már nem a korábban szokásos szofán, hanem trónuson foglalt helyet, s elődeitől eltérően vagy hallgatásba burkolózott, vagy rendkívül keveset beszélt. Mindezek később olyannyira beépültek az oszmán uralkodók magatartási kódexébe, hogy Kocsi bég egyenesen a szultáni méltósággal járó legfontosabb követelménynek nevezte a titokzatoskodást és a homályos beszédet.³⁹

Az elzárkózás Szülejmán uralkodásának vége felé már olyan méreteket öltött, hogy egyes körökben heves elégedetlenséget váltott ki. Lütfi pasa jól ismert, rosszálló megjegyzései a szultán megközelíthetetlenségéről szelíd korholásnak tűnnek ahhoz az indulatos kirohanáshoz képest, amit a janicsárok intéztek uralkodójuk új szokásai ellen 1558 körül írt folyamodványukban: „... a padisah pedig az iszlám padisahja. A négy fal között senkiről nem tud semmit. Egy sereg zsarnokba helyezi a bizalmát akkor, amikor arra hivatkozik, hogy »vezíreim vannak, mindenkinek vannak agáik, ők tudják, kinek mi az érdeke«. Nem ismeri az emberek helyzetét. ... Miért van ez így?”⁴⁰ A derék janicsárok ugyan valószínűleg túloz-

38 *Nejat Göyünç*: XVI. yüzyılda ruus ve önemi. *Tarih Dergisi* 17. 22. (1967 [1968]) 26. (1573-as adat); Revan 1943. fol. 5^b (1590 közepe tájáról).

39 *Kemal Aksüt*: Koçi Bey risalesi. İstanbul, 1939. 126: *saltanatın en büyük mühimmi sır saklamaktır. Padişahlara aslâ saltanata müteallik söz aşikâre söylemek caiz değildir.* (A hatalomgyakorlás legfőbb követelménye a titkok megőrzése. A hatalomgyakorlásról a padisahok soha nem beszélhetnek nyíltan.)

40 *İsmail H. Uzunçarşılı*: Şehzade Mustafa'nın ölümünde medhali olan vezir-i âzam Rüstem Paşa'nın ikinci sadaretinde yeniçerilerin ağalarından şikâyeti havi Kanunî Sultan Süleyman ile Rüstem Paşa'ya ağır mektupları. *Belleten* 122 (1967) 199. Szülejmán már uralkodása elején nagy megütközést keltett azzal, hogy kedvencét, Ibrahim nagyvezírt *szeraszker* (főparancsnok) címmel ruházta fel (1529-ben). Dzselsalzâde szerint - aki a kinevezési diplomát a szultán megbízásából elkészítette - az uralkodó azzal indokolta döntését, hogy a nagyra nőtt birodalom igazgatása túl sok terhet rakott a vállaira, s "nem helyénvaló, ha minden ügyben személyesen fáradozunk" (I. *İsmail H. Uzunçarşılı*: Onaltıncı asir ortalarında yaşamış olan iki büyük şahsiyet: Tosyalı Celâl zâde Mustafa ve Salih Çelebiler. *Belleten* 87 (1958) 401: 27. jegyz.).

tak a szultán tájékozatlanságát illetően, a négy fal emlegetése azonban távolról sem volt jogosulatlan. Arra utaltak vele, hogy az öregedő szultán egyre több időt töltött a háremben, amelyet éppen ő telepített át a város közepén álló Régi Szerrájból az új palotába. Ez a lépés mérföldkőnek bizonyult az új uralkodási gyakorlat teljeskörű kifejlődésében. Szülejmán utódai végképp a háremben ismerték fel megváltozó életmódjuk ideális színterét, ezt az intézményt találták legalkalmasabbnak arra, hogy „elrejtse” őket a külvilág tekintete elől. Csupán egy-két évtized telt el Szülejmán halála után, s az uralkodói elzárkózás mehmedi programja teljes valósággá vált. E kor szultánjai végérvényesen búcsút mondtak magánlakosztályuk férfi részlegének, s magánéletük java részét a jelentősen átépített és kibővített háremben éltek le.

Mindennek az lett a legfőbb következménye, hogy a nagyvezír vezette diván mellett új, konkurrens hatalmi központ alakult ki, s a befolyásért vívott harcban hamarosan a belső palota kerekedett felül. A hárem és az enderun hivatalnokai, kihasználva az uralkodóhoz való közelségüket, növekvő mértékben folytak bele a közügyekbe, mindenekelőtt az álláshelyek adományozásába. A palota fölényét biztosította az is, hogy a legfontosabb állami tisztségekbe (köztük beglerbégi, szandzsákbégi posztokra) soha nem látott arányban ültették a hárem és az enderun alkalmazottait és neveltjeit. A divánban a korábbi három-négyről hétre, sőt időlegesen tizenegyre emelték a tanácskozó vezírek számát, s így — lévén ezek mind a palotai emberei, akik a nagyvezír szemmel tartását kapták fő feladatul — a divánban is a hagyományos elit kárára módosultak az erőviszonyok.⁴¹

Ezeket a változásokat szokás lett úgy értelmezni, hogy a szultánok visszavonultak az ügyek intézésétől, s magukat az élvezeteknek átadva lemondtak a hatalmról a hárem javára. Ez az álláspont azonban ilyen formában aligha tartható. Az áttanulmányozott telhisz-gyűjtemények arról győznek meg, hogy a szultánok nemhogy elhanyagolták uralkodói feladataikat, hanem éppenséggel minden korábbit messze felülmúló mértékben szóltak bele az adminisztráció munkájába, néha a legjelentéktelenebb ügyekben is maguknak tartva fenn a végső döntés jogát. Helyesebb tehát azt mondani, hogy a 16. század végére az oszmán államban kettévált a döntési és a végrehajtási központ; az első továbbra is azonos maradt a nyilvánosság elől elzárkózó szultán személyével, aki körül újabb ága nőtt ki a hatalmi elitnek, míg a második többé-kevésbé a *diván-i áli*, a birodalmi tanács tisztségviselőiben és hivatali apparátusában testesült meg. A palota embereinek térhódítása felől szemlélve a dolgot úgy is fogalmazhatunk, hogy a patrimonialis háztartás látványosan maga alá gyűrte az államot, s a politikai döntéseket ebben az új központban hozták, amelyben a szultán továbbra is meghatározó szerepet töltött be.

Ámde a padisahok ezzel valóban lemondtak valamiről, ami pedig uralmuk legitimitációjához alapvető fontossággal bírt. Mint fentebb elmondtuk, a közel-keleti államfelfogás, az „igazságosság” („circle of equity”) elve megkövetelte az uralkodók személyes részvételét az igazságszolgáltatásban és az alattvalók jogainak megvédelmezésében. Az említett változások következtében a szultánok ennek a

41 A vezírek számára és kiválogatásuk módjára: *K. Röhrborn*: Die Emanzipation i. m. 130 skk; *uő.*: Untersuchungen, 15.

kötelezettségnek egyre kevésbé akartak és tudtak eleget tenni, hiszen elzárkózásuk és a diváni ülésektől való távolmaradásuk miatt gyakorlatilag megszűnt annak lehetősége, hogy az egyszerű alattvalók eljuthassanak az uralkodó elé. Ezen a helyzeten nem sokat javított, hogy a tradícióhoz való kötődés szellemében fenn tartottak egy-két alkalmat arra, hogy a panaszosok legalább elvben megközelíthessék a szultánt. Ilyen alkalom kínálkozott a pénteki imára való kivonulás, a vádászatok és az isztambuli ellenőrző körutak idején, amikor bárki átnyújthatta kérvényét az uralkodónak, pontosabban kísérete tagjainak. Maguk a szultánok azonban a lehető legtrikábban foglalkoztak az ilyenkor összegyűlt panaszok orvoslásával — kivéve a felső köröket és a hadsereget érintő, politikailag kényes ügyeket feszegető beadványokat —, hanem elhelyett átküldték az iratokat a nagyvezíreknek, és őket utasították az ügyek kivizsgálására és megnyugtató elrendezésére.⁴² Bár talán soha nem hivatkoztak annyit az igazságosságra és a szultánok ezzel kapcsolatos kötelességeire, mint ebben a korszakban, sokan — mindenekelőtt a hatalmi és a társadalmi átrendeződésben vesztes rétegek — találták úgy, hogy a szultáni udvar elfordult ennek az elvnek a követésétől, pedig ez kulcsfontosságú volt a dinasztia körüllengő legitimációs űr kitöltésében. Ha hihetünk Musztafa Álinak, a 16. század végi állapotok heves kritikusanak, III. Murád szultán maga is elismerte a szemlélet megváltozását, amikor így nyilatkozott az igazságosságról: „Amit igazságosságnak hívnak, az jövedelemhiányhoz vezet, amit pedig az alattvalók iránti könyörületnek tekintenek, az megakadályozza a dinárok és dirhemek szaporodását.”⁴³

A hatalom súlypontjának áthelyeződése a szultán és a nagyvezír viszonyában is komoly változásokat hozott. A korábbi közvetlen kapcsolat végképp a múlté lett, s a nagyvezírek lassanként kivételes kegyként könyvelhették el, ha a szultán hajlandó volt személyesen fogadni őket. Mivel az uralkodók egyre kevésbé jártak a divánba, s a kihallgatások száma is csökkent, jószérivel csak közvetítők révén érintkeztek birodalmuk legfőbb méltóságával. Ezt a kiszolgáltatottsággal járó helyzetet a nagyvezírek kétféle módon próbálták ellensúlyozni. Egrészről újra és újra megkísérelték meggyőzni az uralkodót, hogy az állam érdeke megkívánja a személyes megbeszéléseket, valamint a szultán részvételét a diváni ülésein. Ebbéli igyekezetüket azonban kevés siker koronázta. A másik módszer az volt, hogy mindent elkövettek azért, hogy a maradék szálakat is elvágják a szultán és a külvilág között. Ez a törekvés — amely látszatra ellentétesnek tűnik a nagyvezírek érdekeivel — különösen jól tükröződik Szinán pasának az ún. *tezvir kjágidok* (hamis papírok, értsd: intrikus célt követő beadványok) ellen viselt „háborújában”. Az imént emlegetett szultáni kilovagolások nemcsak a valódi sérelmek miatt fel-

42 A kérelmek (korabeli megjelöléssel: *'arz-i hal* vagy *ruk'a*) adminisztrációjára s ennek szerepére az állam és társadalom közti politikai párbeszédben: K. *Aksüt*: Koçi Bey risalesi i. m. 121, 125-126.; Faik R. *Unat*: Sadrazam Kemankes Kara Mustafa Paşa lâyhası. Tarih Vesikalari 1. 6. 1941-1942. 452, 467; Halil *İnalçık*: Şikâyet hakkı: *'arz-i hâl* ve *'arz-i mahzar*'lar. Osmanlı Araştırmaları 7-8 (1988) 33-54; *Suraiya Faruqi*: Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650). Journal of the Economic and Social History of the Orient 35 (1992) 1-39.

43 C. H. *Fleischer*: Bureaucrat and Intellectual i. m. 229.

kerekedő panaszosoknak nyújtottak fórumot, hanem az intrikusok és a vetélkedő hatalmi csoportok is kihasználták arra, hogy névtelen vagy mások nevében írt levelekkel bevádolják és lejárássák egymást a szultánnál. Miután a nagyvezír örök célpontja volt az efféle áskálódásoknak, érthető, ha Szinán szinte minden előterjesztésében hevesen ostorozta a kérelmezésnek ezt a módját, nem titkolva, hogy rendkívül ártalmasnak tartja. Betiltását ugyan nem merte ajánlani, de több javaslatot tett a felesleges bonyodalmak elkerülésére, a gyalázkodók elrettentésére. Szerinte a szultánnak öt-hat, írni-olvasni tudó *kapudzsival* az oldalán kellene elhagynia a palotát, akiknek az lenne a dolga, hogy a beadványokba mindjárt az átvételkor beleolvassanak, s ha vádaskodásokat tartalmaznak, a beadóját a helyszínen elfogják. Nem tudjuk, Szinán pasa javaslatának mi lett a sorsa, mindenesetre feltűnő, hogy az utána következő nagyvezírek irományaiból ez a probléma szinte teljesen eltűnik.⁴⁴

Amikor Szinán pasa a *tezvir kjağid*, illetve általánosságban a szultáni igazságszolgáltatás eme formája ellen kikelt, teljes összhangban járt el azzal az új elvvel, amelynek értelmében a nagyvezír lépett elő fő közvetítővé a szultán és a palotán kívüli világ között. Nem ismerjük pontosan, hogy ez a közvetítői szerep, amely a korábbi struktúrában is benne volt, mikor vált ennyire hangsúlyossá, de nyilvánvaló, hogy az uralkodói bezárkózás egyik következményének tekinthető. Az is tény — legalábbis a telhiszek ezt mutatják —, hogy a 16. század végén a jelentések többsége már a nagyvezíren keresztül jutott el a szultánhoz. Tevkii Abdurrahman pasa kánunnáméjából jól látható, hogy ez a nagyvezíri jogosítvány a 17. század első felében az oszmán politikai rendszer egyik sarkpontja lett, hiszen a kánunnáme mindjárt az első részben leszögezi: „A magas küszöbnél szolgálatban álló állami méltóságoknak és hittudósoknak, valamint az ország különféle részein tartózkodó kormányzóknak és bíróknak az a dolga, hogy jelentési kötelezettséggel járó ügyeiket a nagyvezírnek jelentsék. ... A nagyvezír számára van fenntartva, hogy közvetlenül a nemes kengyelhez előterjesztést tegyen és a magas birodalommal kapcsolatos ügyeket jelentsen.”⁴⁵

Ez az „előjog” látszatra a nagyvezíri tisztség tekintélyét erősítette, valójában azonban a kiszolgáltatottság egyik újabb formájaként értékelhetjük. Elsősorban azért, mert a jelentési kötelezettség a nagyvezírek önálló cselekvési lehetőségeit is mind szigorúbb korlátok közé szorította. Ebből a szempontból fontos új fejlemény volt, hogy a nagyvezírek kinevezési jogkörét jelentősen megnyírbálták, mégpedig úgy, hogy az udvari állások (*kapu dirligi*, amibe az udvari zsoldosok álláshelyeit is beleértették) adományozását szultáni jóváhagyáshoz kötötték. Bár a krónikás Musztafa Ali bizonyíthatóan túloz, amikor azt állítja, hogy III. Murád idejétől a nagyvezírek csupán jelentéktelen kinevezési ügyekben intézkedhettek saját hatáskörükben, kétségtelen, hogy mozgási szabadságuk szűkült, és egyre több ügyben kellett a szultánhoz fordulniuk. Míg a Mehmed-féle kánunnáme megengedte a kádiaszkereknek és a defterdároknak, hogy napi két akcse jövedelemmel járó tisztségeket *bila arz* (jelentés nélkül) adományozzanak, addig Szinán pasa 1590 körül hatalmas visszaélésnek nevezi, hogy Szijavus pasa nagyvezírsége

44 Revan 1943. fol. 14*.

45 TAP, 498-499.

idején (1586-1589) a divánban *kapu dirlikeket* és *terakkít* (fizetésemelést) osztogattak szultáni hozzájárulás nélkül, s megjegyzi, hogy ez már ötven évvel korábban is szabálytalan lett volna.⁴⁶ Még ennél is határozottabban foglal állást Kocsi bég, amikor egyik 1640-es felterjesztésében kifejti: „Boldogságos uralkodóm, akár egyetlen akcese javadalom [*dirlik*] adományozása is padisahom kiváltsága. Alapjában véve megengedhetetlen, hogy akár a nagyvezír, akár a janicsár aga egyetlen akcsényi javadalmat eladományozzon”.⁴⁷

A szultántól vagy az uralkodó környezetétől való függés egyéb kérdésekben is mind jobban érvényesült. Számos telhisz-részletet idézhetnénk annak illusztrálására, hogy a szultánok a nagyvezírek minden lépését figyelemmel kísérték, hibáikat számon tartották, és megkövetelték, hogy mindenben az útmutatásaik szerint járjanak el. A nagyvezírek állandó magyarázkodásra kényszerültek, s egyre kevésbé bízhattak abban, hogy az uralkodó majd kiáll mellettük. A nagyvezírek ennek következtében elkezdtek félni. Találón írta az egy ízben már említett királytükör szerzője: „Míg korábban az egész világ félt a nagyvezírektől, most oda jutottak a tisztség birtokosai, hogy ők félnek boldog-boldogtalantól”.⁴⁸ A félelem különösen akkor volt indokolt, amikor olyan problémákkal (társadalmi elégedetlenség, janicsár-lázadások, kádik mozgolódása stb.) kerültek szembe, amelyek mögött világosan felismerték a palota hangadóinak és államapparátus-beli szövetségeseiknek az együttműködését. Személyes érdekük ilyenkor úgy kívánta, hogy ne tartsák magukat az elvárásokhoz, vagyis a pontos tájékoztatáshoz, mert az érintettek haragját nem volt tanácsos kiváltani. Ez az óvatosság magyarázhatja azokat, a telhiszekben olvasható furcsa kitételeket, hogy „szultánom nemes lábaporához félek bármit is megjelenteni”, vagy „számos megírandó, ismertetendő ügy van, de nincs elég mersz ahhoz, hogy mindent az igazságnak megfelelően tudassunk”.⁴⁹ A nagyvezírek tisztában voltak azzal, hogy a dolgok ilyenén alakulása előnytelenül befolyásolja az oszmán politikai rendszer stabilitását („... íme, innen ered a fegyelmetlenség és a rend felbomlása”), mégis keveset tudtak tenni ellene.⁵⁰ A próbálkozók kicsiny táborához tartozott az erős akaratú Szinán, aki egy helyütt kifejti, hogy nagyvezírként mindig a szultáni utasításokhoz tartotta magát, s a jövőben is így fog tenni, kivéve — s itt érdekes kísérletet látunk egyfajta „ellenállási záradék” megfogalmazására —, ha a rendelet összeegyeztethetetlen volna a szultán isten előtti felelősségével és a birodalom érdekeivel. A nagyvezír korlátozott lehetőségeit jellemzi, hogy ehhez szükségesnek érezte hozzátenni: „De ezt sem tennénk meg addig, amíg újra nem jelentenénk”.⁵¹

Már az eddigi elmondottakból is kitűnhetett, hogy a szultán és a nagyvezír a 16. század végén már túlnyomórészt írásban tartotta egymással a kapcsolatot. A szultáni döntést igénylő ügyeket — s ezek száma egyre szaporodott —, továbbá az államszervezet képviselőitől vagy az alattvalóktól beérkező jelentéseket és kérelmeket a nagyvezír felterjesztésekben, *telhiszekben* foglalta össze a szultán

46 A. Özcan: *Fâtiḥ'in teşkilât kanunnâmesi* i. m. 40.; Revan 1943. fol. 27^a; vö. fol. 34^b-vel.

47 K. Aksüt: *Koçi Bey risalesi* i. m. 84.

48 Y. Yücel: *Kitâb-i müstetâb* i. m. 19.

49 Revan 1943. fol. 29^a, 13^a.

50 Revan 1943. fol. 31^b; vö. fol. 40^a-val.

51 Revan 1943. fol. 33^a.

számára, aki a határozatát a telhiszre saját kezűleg írt rövid rendeletével, *hatt-i hümmájunnal* (vagy *hatt-i seriffel*, de nevezték még *isáretnek*, *bujuruldinak* is) hozta a nagyvezír tudomására. Ez az eljárási mód logikus következménye volt a fentiekben bemutatott politikai átalakulásoknak. A telhisz fogalma ennél fogva jóval többet jelent egy közönséges iratfajtánál, amely egyszercsak felbukkant az oszmán adminisztrációs gyakorlatban. A telhisz megjelenése egy teljes adminisztratív mechanizmus létrejöttét jelzi, amely önálló szakaszt, a beteljesedés szakaszát jelenti az „uralkodói elzárkózás” programját megvalósító hosszú folyamatban. Ebben a mechanizmusban, vagyis szultán és legfőbb tisztségviselőjének elbürokratizálódott kapcsolatában mutatkozik meg legtisztábban az az új uralkodási gyakorlat, amely az igazságosságon alapuló államfelfogásnak hátat fordítva az istenkirályság egyfajta halovány lenyomatát igyekezett átplántálni az Oszmán Birodalom politikai rendszerébe.